

УВЕО ЦВЕТ ЈАСЕНОВЦА

Крв текла потоцима

16. јул 2006

Пише: Ђуро ЗАГОРАЦ

ОД СВИХ трагова најдуже се памти онај где је проливена људска крв.

А у минулом рату, у усташком логору Јасеновац и око њега, крв је текла у потоцима; ни шест речица поред огромне Саве, у окружењу овог логора, изгледа да до данашњих дана нису успеле све да сперу...

Уместо да постане светилиште, пре свега, Србима и Хрватима, Јасеновац доживљава чудну матаморфозу: почиње да васкрсава, али као чудилиште. Јер, постаје све жешће место спорења. Задах јасеновачких жртава, и после готово пола века, не само да се осећа, него, изгледа, призива и нову крв.

Нагон за осветом, национална нетрпељивост, ирационални занос, као да стално прете разуму. Тренуци, у којима Срби и Хрвати људождерно доживљавају једни друге, све су чешћи; изнад сваког од њих виси мора, која "налаже" хитно "поравнање" свих рачуна, свдећи живот и историју на алгебарско лицитирање жртава, и то на начин од којег ни мртвима, ни живима, није много боље. У зебњи, пред једном таквом (могућом) утакмицом, о катастрофи једног двоименог народа, евоцираћу нека од сазнања, до којих сам долазио, новинарски и људски заинтересован за људе и догађања, око овог губилишта. Ове приче ваљало би одмах тако схватити, не могу без главног јунака, Ивана Крајачића Стеве.

ЧВРСТЕ материјале од преосталих објеката логора, преживели Јасеновчани су приграбили, јер су пожелели да их врате на места одакле су их ратни градитељи преузели. Љути и на Бога и на правду, људи су узимали материјале, који су припадали и порушеној православној цркви. Та "отимачина" потрајала је мало дуже; у народу није било снаге, јер је у селима око Јасеновца ратне страхоте преживео тек сваки једанаести житељ.

Да би се прекинуло гажење и на тај начин омаловажавање мртвих, мештани су одлучили да највећи део бившег логора оградe бодљикавом жицом. Али, убрзо је спокој мртвих поново доведен у питање: простори логора постали су стециште народа, понајвише жена у црном, које су палиле свеће, оплакујући своје најмилије. Наравно, нису изостали ни они појединци, за које је реч лешинар још преблага, а који су кришом (касније и јавно!) трагали за златом и другим вредним предметима некадашњих логораша. Подземне воде почеле су такве предмете временом да избацују на површину земље. Згражавање и забринутост расли су због таквог чина, па су мештани сами ангажовали додатног стражара, наоружавши га ловачком пушком. Због чега баш ловачком? Због тога што су се, класичне ратне, смучиле овдашњем живљу, па чак ни ту једну нису хтели да имају!

Догађаји на просторима око бившег логора све више су почели да забрињавају обновитеље живота у Јасеновцу и околини. У догађаје ваља убројати и стравичне приче о вампирима и њиховим ноћним плесовима...

Из ових крајева, иначе, многи појединци заузимали су значајне високе функције, како у армији, тако и у државним институцијама. Тим људима који су одржавали везу са завичајем, завичајни, локални, руководиоци, најпре су се пожалили, а потом и причали о својим мукама. Они, с леве стране Саве, најпре су утеху, а затим и савет, потражили код свог генерала Јефте Шашића, а они с десне стране, код свог, такође генерала и Титовог војника Бошка Шиљеговића.

ГЕНЕРАЛ Шиљеговић је, како сам чуо, први реаговао. Он је сачинио поверљиву забелешку о невољама житеља свога краја и доставио је свом врховном команданту Јосипу Броз у Титу.

Некада се знало да када петао кукурикне у Јасеновцу, то се чује у три царевине; турској, аустроугарској и Наполеоновој. Глас Јасеновчана ширио се брзо и поуздано, а кукурикања о логору доспевала су, међутим, знатно краће - до интерног билтена, оног чији је тираж износио (само) 63 примерка. Наравно, сваки примерак је имао свог примаоца, са тачно назначеном адресом. У таквом информативном примерку нема исправки и демантија, али је ехо из таквог извора, међутим, имао већу снагу од свих петлова из Јасеновца и околине. Убрзо је доспео и до Загреба.

Пред вратима председника Сабора СР Хрватске, друга Ивана Крајачића Стеве, појавила се делегација Јасеновца, на челу с председником општине Миланом Мачићем. Они су закуцали на троја саборска врата, вероватно по савету својих моћних земљака из Београда, јер друг Стево им је био, поред осталог, и комшијски близак. Но, ствар није била јасна у (тој) близини. У том сусрету, како кажу, била су збуњена оба председника; саборски је говорио да му ту ништа није јасно "и да су стигли на погрешну адресу". Други је, вероватно импресиониран местом и говорником, остао, у погледу коначног захтева, такође, нејасан! Разишли су се доста тугаљиво, како и приличи конфузним ситуацијама.

- Позваше мене једног дана и кажу ми да водим нову делегацију у Загреб, јер је договорено да нас прими председник Сабора и да нам каже шта да радимо са овим просторима логора. Стигли ми, али где чуда! Друг Крајачић је био врло нервозан, говорио је повишеним тоном, наглас коментаришући: "Шаљу ми људе који о политици појма немају..." Ми збуњени и скрушени, готово да смо били избачени!

Овим речима се тог јутра присећао деведесете Миле Драгић, учитељ, просветни радник, а у то време партијски човек општине.

Хрватска срамота

ДРУГ Стево је заиста био у праву. Јасеновац је био злогласни концентрациони логор, али и велико политичко питање. Увређени Јасеновчани су се прибрали и још више почели заокрет према друговима у Београду...

На сцену је ступио легендарни поткозарчанин Бошко Шиљеговић, који је позвао делегацију Јасеновца да дође и да чека...

Једног јутра, веома рано, позваше Јасеновчане, којима је речено да ће их примити друг Тито. Миле Драгић није стигао ни да се обрије, због чега је био озбиљно укорен. Импресиониран Титом, сиромас Миле није успео ни да запамти где је састанак одржан, где је Броз примио делегацију, као ни ко је све био присутан. Драгић поуздано зна да су ту, поред Тита, били још и Иван Гошњак и Никола Минчев.

Гошњака је Драгић познавао према лику, а за Минчева зна да је био по томе што га је Броз, по презимену, питао да ли у "својој каси" има новца да се нешто гради у Јасеновцу. Овај је одговорио речима да се нешто - "може наћи". Гошњак је био министар одбране, а Минчев министар финансија.

Још је учи из Јасеновца остало урезано у сећању да је Броз, приликом разговора, упозорио да је Јасеновац био "одмазда према недужном народу" и да од њега не треба правити никакву "јадиковку", већ место где ће се окупљати младе генерације, место за евоцирање, али и место за надахнућа. Миле Драгић је сасвим сигуран да је у тој прилици споменуто, као обавезно, и подизање нове школе.

ПРЕ доласка ове делегације, чуо сам од упућених, питање Јасеновца расправљано је и на највишем нивоу, на седници партијског Политбироа. Том телу било је предочено и мишљење председника Сабора Хрватске Ивана Крајачића Стеве. Он је, наиме, упозоравао да је подизање спомен-обележја на месту бившег логора "тешко изводљиво", јер је реч о простору који се налази у неприступачном мочварном терену, у најтежем делу Мокрог поља, и ако то буде обавеза Хрватске, она је не може испунити! Јер, како је рекао, она нема "ни градитеља, ни средстава". На ово је, исто тако оштро, реаговао Гошњак, говорећи да је Јасеновац "хрватска срамота" и да армија, ако треба, може да исуши и море, и да, кад је у питању механизација, нема шта да се брине. Пре одлучивања знало се и за претњу, истина незваничну, Бошка Шиљековића, који се зарекао народу, да ће они, ако то не учини држава, сами сачинити споменик жртвама Јасеновца, на босанској страни и од црног шведског мермера.

За две године израстао је меморијални комплекс Јасеновац. Пројектанти и извођачи уградили су у њега Титове жеље, па је подигнута школа, музејски простор, хотел. Доминантно место припало је споменику у облику цвета, чији је аутор београдски архитекта професор др Богдан Богдановић. Догађаји који су претходили светковини, одржаној на Дан борца, 4. јула 1966. године, најавили су нову буру око Јасеновца. Под оштром Титовом контролом, она се смиривала, али никад није ишчезла. А после Брозове смрти, око Јасеновца није било само буре, већ и правих олуја...

У НОВОМ окружењу Јасеновца, уз сва људска осећања, морао се поштовати и домаћински ред, јер је заиста било много бораца из земље и света. Уз сузе радоснице, што Јасеновац неће пасти у заборав, многи су веровали да присуствују и историјском чину братимљења Срба и Хрвата над жртвама Јасеновца, да ће се опростити крв. Колико су та очекивања, међутим, била заиста и реална? О томе ће бити речено нешто више касније; а како је ту светковину доживео Раја Недељковић, шеф борачке организације Србије? У својим сећањима, чији наслов може бити довољно речит "Глуве године", Недељковић је записао и ове речи: Три дана после Брионског пленума предводио сам делегацију Србије на откривање споменика Јасеновцу. Годинама је Александар Ранковић инсистирао да се Јасеновац обележи и логор сачува од заборава. Годинама су Бакарић и многи други одбијали и одлагали постављање споменика. И, коначно, "Камени цвет", као трајни споменик за више хиљада невиних жртава усташког покоља, нашао се на том простору.

Предвече, 3. јула 1966. на месту прославе окупиле су се већ све званичне делегације република и покрајина и делегације градова Европе где су били Хитлерови логори смрти. Домаћин је био Стево Крајачић, председник Сабора Хрватске.

Много вас је остало

РАНО ујутру сви смо се окупили у сали Културног дома у Јасеновцу, сећа се Раја Недељковић, тада први човек СУБНОР Србије. Уочи почетка свечаности приметили смо да нема ни Владимира Бакарића, ни Стеве Крајачића. Река људи пристизала је са свих страна и одлазила насипом до споменика. У сали се, протокол, видим, нешто узмувао. Трчи од Мике Шпиљака до председника општине Новска.

Уместо да прослава почне у девет часова, како је било заказано, неко из протокола нас обавештава да је председник Новске отишао на аутопут да сачека Стеву Крајачића. Свечаност је каснила већ пола часа, а њих још није било. Кажу нам: закрчен пут, па не могу званичници да се пробију до Јасеновца. Пролази народ и ми питамо где је закрчен пут. Они нас зачуђено гледају - кажу: "Нигде." Коначно се појављује председник Новске, али без Стеве Крајачића. На брзину подели плакате четрдесеторици бивших логораша, који су у побуни, 1944. године, побегли из логора.

Домаћин Стево Крајачић није се појавио ни кад је почела свечаност код споменика. На позорницу се попео Марко Белинић. "Другови и другарице", рекао је он, "овај логор овде где данас откривамо споменик подигли су немачки фашисти да би уништили хрватске комунисте и родољубе..." На те речи настаде жамор. Члан делегације Србије Лаза Дачић, из Срема, каже ми: "Чујеш ли ти ово?" "Чујем", велим, "али ћути". "Како да ћутим", буни се Дачић, "па знаш ли да су једне августовске ноћи у зору усташе упале у моје село, у моју кућу. У кошуљи сам побегао кроз прозор и остао жив. Ја једини. Усташе су ми поклале оца, мајку, брата и сестру."

Разиђе се онај народ, некако потиштено, а протокол нас обавести да је раније заказани званични ручак у Новској - отказан. Стигоше ме успут председник Новске, Штефица Шпиљак и Сока Крајачић, иначе супруга Марка Белинића. Кажу: стигао Стево Крајачић и заказао ручак у бањи Липик. Коначно смо се нашли у том ресторану. Директор хотела сада седи са нама и вајка се: "Ево, другови, ноћас од пола један сам на ногама. Наиђе друг председник Сабора Стево Крајачић и диже ме из кревета. Каже ми да спремам ручак за ову свечаност и да обавезно испржим жабље батаке. Одмах сам послао пет људи да хватају жабе, а у зору још пет. Успели су. Ево, жабљи батаци се прже..." Коначно стиже и званична колона аутомобила. Унутра Стево Крајачић, Мика Шпиљак, Ђуро Пуцар, Џемал Биједић, Марко Белинић... У пролазу, Белинић ми се узбуђено жали да у овој пометњи промене није стигао да обавести словеначку делегацију и још неке стране делегације.

За столом, нађох се тачно преко пута Стеве Крајачића. У једном тренутку, Крајачић се повишеним гласом обрати Марку Белинићу: "Је ли ти, Марко, јесам ли ја теби наредио да ти гласаш за овог нашег Ђуру Пуцара, који је остао без посла, да он постане председник Савеза бораца Југославије? А ти гласао за Александра Ранковића."

МАРКО се врпољи и ћути, а Стево се обрати Џемалу Биједићу и прекори га зашто они тврде да су подигли хусинске рударе на устанак, а требало би да знају да је то урадио он, Стево Крајачић, и други другови из Хрватске. Своје отровне стреле Крајачић упери према мени: "А ви, гегуле и репоње? Сељачине, Срби? Хоћете да подижете рафинерије у Новом Саду и Панчеву? Шта ви знате шта су рафинерије? У то се ми разумемо, а ви знате само свиње да товите. И много вас је остало, да знаш!" Остао сам без речи, у магновењу ми синула мисао да зграбим флашу са стола и да га распалим по глави. Стезао сам рукама ивицу стола да се уздржим. "Слушај ти, ђубре једно", кажем. "Могу да ти разбијем зубе да немаш чиме 'леба да једеш...".

Са нашом делегацијом излетео сам напоље, каже Раја Недељковић. Из сале изађоше Мика Шпиљак, Ђуро Пуцар и Марко Белинић. Наговарају нас да се вратимо. Шпиљак објашњава да ће они то рашчистити у Загребу, јер се Крајачић, вели, много осилио. Сваког другог дана цистерне му довозе морску воду за његов базен у вили у Загребу. Одговорио сам да то не долази у обзир и да ћу сутра и тако бити на Брионима, где је скуп свих борачких организација, па ћу Тита обавестити о свему овоме. На томе се и завршило. Замолих неке другове који су полазили у Загреб да ме повезу. Коначно сам се нашао на Брионима, где је 6. јула требало да се одржи састанак са Титом. Рано тог јутра нађох се са Владом Божовићем, председником Савеза бораца Црне Горе. Шетали смо поред мора кад се иза нас зауставише кола. Видимо Тита за воланом у оном његовом познатом отвореном аутомобилу. Тито ми предложи да одемо на терасу хотела, јер има још пола сата времена до почетка састанка.

Увреда Срба

ТИТО ме пита, бележи Раја Недељковић, тада први човек СУБНОР Србије, шта је то Стево лупетао у Јасеновцу. Јавио му је јутрос Шпиљак. "Па, друже Стари, не могу да дођем себи. Теби је Шпиљак све јавио, па зашто и ја да причам и да те оптерећујем?". На то ми Тито каже: "Рашчистимо то са Крајачићем. Знаш, Раја, да ми је теже ово што се десило са другом Марком, него да ми је неко најближи у породици умро". У томе до нас стигоше Ђуро Пуцар и Владо Божовић, а ја кажем: "Па, друже Стари, све тешкоће у рату и после рата некако смо пребродили, па ћемо и ову.". Ђуро се поздрави са Титом и седне за сто. Не прође ни неколико минута у разговору, а Тито се обрати Пуцару: "Знаш, Ђуро, малопре ми из Београда јавише да је Шане Петровић организовао збор у Тополи поводом случаја Ранковића и да је Шане одлучно иступио и напао Ранковића." По други пут, за два дана, стала ми је реч у грлу; па само који минут раније Тито ми је рекао да му је страшно жао, а сад се радује! На саветовању, касније, Тита је интересовало какво је стање у борачким организацијама после Пленума. Сви су мање-више тврдили да је стање добро и да има мало проблема око пензионисања бораца и обезбеђивања станова за њих.

Кад је дошао ред на мене, рекао сам: "Друже Стари, ја морам теби истину да кажем. Поред свих проблема, за нас је сада највећи проблем то што имамо на десетине хиљада пензионисаних бораца из Армије. То су млади људи, а највећа концентрација свих њих је у Србији и у Београду. Сваког дана у Савез бораца долазе пензионисани виши и нижи официри, доносе пуне прегршти ордења и декрет о пензионисању. Све то нуде да им се обезбеди бар пола сата дневно да раде негде. То су пензионери од 35 година који управо добијају децу. Нигде нисам, друже Стари, прочитао да негде у свету пензионери праве децу." - пише Недељковић.

ТИТО ме прекину и повишеним гласом пита: "А зашто ми те пензионере нисмо преквалификовали!" Па како да му одговорим: "Ти си, друже команданте, све то видео кад си потписивао пензионисања!" У Београду сам сматрао да ми је дужност да о свему обавестим Жарка Веселинова и Шанета Петровића. Почео сам да им излажем како нас је напао Стево Крајачић и како је рекао да нас је много остало. Шане ме у пола излагања прекиде: "Твој предлог да се нешто предузме, одбацујемо." Узалуд сам му објашњавао да Стево Крајачић није увредио мене него жртве Јасеновца и читав српски народ. Десет дана касније упалим телевизор и видим свечани дочек неког страног шефа државе. Мислим да је то био фински председник Кеконен. На аеродрому у Пули постројени гардисти, црвени тепих, а на тепиху испред авиона стоји председник Јосип Броз Тито.

Поред њега - Стево Крајачић! О овим уједима паука, гује и змије, разговарао сам и са три очевица, истина Хрвата.

Сва тројица потврђују чињеницу о непријатном двобоју, али указују и на претеривања Раје Недељковића.

Од Драгутина Стојаковића, који не крије да је бескрајно поштовао Стеву, чуо сам да је акценат био стављен на рафинерију, односно да је Крајачић тим поводом тврдио да су то "чисте глупости" (подизање нових у Србији). Али, и то да ни Раја није био невин, што се очитовало у његовом сталном зачикавању. Одакле толико електрицитета баш у Јасеновцу? Том српско-хрватском дану д, тренутку братског мирољубљења, претходио је један, уистину, историјски партијски скуп, Четврти пленум ЦК СКЈ, чувен по политичком одстрелу Александра Ранковића. А баш он, друг Марко, требало је да служи ту "велику мису" и то као председник Савеза бораца Југославије. Сам начин, односно образложење смене Александра Ранковића, изазивао је националну компоненту; овом партијском моћнику у грех је стављена и хегемонистичка српска идеологија, а на њеној основи, онда, и централизам. Стево је био нарочито поносан због рушења тог "бастиона". Чак је лично био посебно радостан, јер су "сценарио и режија" припадали његовом ауторству. Како је било много очевидаца, који би нечим разумним могли оправдати његово понашање у Липику, догађај се није могао прикрити. Расплет је, дакле, као и у свим (сличним) драмама, морао уследити. Као председник владе Хрватске, Мика Шпиљак је исте вечери, одмах по повратку у Загреб, о свему обавестио Владимира Бакарића. А како се могло догодити да друг Владо не буде на тако репрезентативном скупу? И њега је заморио Брионски пленум, и није се, како сам сазнао, "осећао добро". Осим тога, договор је био да ту партија нема шта да тражи; то је требало да буде све под борачким покровитељством. Стога је и трокут - Крајачић, Шпиљак и Белинић, то јест, Сабор, влада и борци - барем што се Хрватске тиче, био сасвим довољан и репрезентативан.

Планирани покољи

ВЕЋ следеће године, Бакарић је са супругом Маријом Шпољан-Бакарић, стигао у Јасеновац и одржао предавање младима из целе земље. После примљеног извештаја, Бакарић се сложио са Шпиљком да они одмах морају обавестити Броза, јер то може и њега озбиљно да угрози, с обзиром на његово већ познато пријатељство са Крајачићем. Шпиљак је већ идућег дана поранио, и на Брионима информисао Броза о јасеновачкој свечаности, али и о Стевином "испаду". Броз се сложио и да се према Крајачићу примене методе тихе изолације: да више не долази у Сабор, у кабинет председника, али да се не тражи његово смењивање, то јест, да се сачека да му истекне мандат (нешто мање од годину дана). Шпиљак се вратио у Загреб и заједно с Бакарићем је имао да обави најделикатнији део своје мисије: требало је позвати Крајачића и саопштити му - казну! Како је реаговао увек постојани Стево, човек тврђи и од славенске хростовине? Он је саслушао пресуде и образложење. Тачно је да је био утучен и савијен мало наниже; изговорио је само неколико речи, и то упитних. Укорио је Бакарића и Шпиљка, постављајући питање: - Ако сам грешио тако озбиљно и дуго, што ме, као партијски другови, не опоменусте? Стево је, по истеку мандата у Сабору, остао без функције - проглашен је за члана Савета федерације. Тамо је долазио и пролазио, али нема сведока који су га виђали на спомен-обележјима. И у време највећих националних потреса у Хрватској, у лето 1971. године, Мика Трипало, први човек новог таласа, боравио је са супругом у Јасеновцу. И у време почетка раскола међу југословенским комунистима, њихов челник Стипе Шувар, поклатио се жртвама Јасеновца, призивајући братство и јединство.

Ни у изборној кампањи, али ни после изборног тријумфа, Фрањо Туђман није нашао за неопходно да дође до овог стратишта. Он је, кажу, рекао своје, тако што је о жртвама рата написао велику, али и оспоравајућу студију.

ЈАСЕНОВАЦ је, од организације, устројства, па све до "промета" био концентрациони логор, на који су, посебно челници НДХ, били поносни. Јасеновац ничим није заостајао за Хитлеровим "фабрикама смрти". Све је започело доласком три батаљона усташа, састављеним, махом, од љутих Херцеговаца, предвођеним Миланом Бабићем, Станишом Василом и Матом Приморцем. Иван Крајачић Стево је био један од ретких антиусташа, који је сазнао за паклене планове у вези са Јасеновцем. Овакав закључак намеће и чињеница да је већ почетком 1942. године, о томе обавештен Врховни штаб, као и његов врховни командант Јосип Броз Тито. Брозу је информацију упутио Иво Лола Рибар, из Загреба, а он је у то време интензивно сарађивао с Крајачићем, који му је, иначе, био веома драгоцен извор информација.

У првом писму, први човек СКОЈ-а упозорава команданта да се већи број усташа окупља у Јасеновцу, да формирају некакав "здруг", за који, иначе, каже - "враг би знао шта им је то", ваљда "неке групе". По Лоленим сазнањима, задатак тих усташа био је да "попале и покољу српска насеља и живаљ у долини Саве и све до Папука, да пресеку спајање партизана из Славоније и Кордуна". Ово је, иначе, био Крајачићев крај и он је о њему, природно, и у рату знатно више бринуо. У сећањима на то време, сам Стево је тврдио да је, захваљујући својим везама у Павлићевој морнарици, спречио да овај род војске учествује у једној од најсуровијих офанзива "чишћења" у овом крају.

УСТАШЕ које су чувале логор у Јасеновцу, брзо су се ту и одомаћиле. Ту су се, многи од њих, први пут заљубили и оженили. После првих слободних избора у Хрватској, када су комунисти изгубили власт, односно, када је победила Хрватска демократска заједница, на челу с (партизанским) генералом др Фрањом Туђманом, овај напаћени градић, почела су да посећују "непозната лица". На лицу места, наиме, чуо сам да је све више потомака првих чувара логора, који су почели, по први пут, да обилазе родно место. И у изборном штабу победничке странке, како се говорило, учествовали су потомци јасеновачких усташа.

Нова политичка клима, која је завладала после првих слободних избора у Хрватској, није разумљиво, могла мимоићи ни Јасеновац. Све је мање посла за кустосе и остало особље Спомен-музеја. Посетилаца, међу којима су традиционално доминирали ђаци, све је мање, а нарочито с подручја републике у којој се Јасеновац и налази.

Туђманова "истина"

ПОСЛЕ тријумфа демократије у овој републици, биле су покренуте иницијативе да се страначки лидери окупе у логору, да би се поклонили жртвама, односно, покушали да измире победнике и побеђене. Прижељкивања да се људско злодело, почињено пре више деценија, достојаствено препусти историји, очито нису била реална. Први човек хрватске демократске заједнице и први председник Хрватске др Фрањо Туђман, није био спреман на такав чин. Он је, још пре победе, објавио (своје) истраживачко дело, у којем је, уз остало, утврдио да су на јасеновачком страдалишту кости измешане, да су победници - комунисти, ту доводили и убијали поражене - усташе.

Од свих оних код којих сам проверавао, чуо сам да, после рата, логор сигурно "није радио", односно, да у њега није доведен нико од заробљених и кажњених, па, према томе, ни усташе. У том погледу међу најгласније спада и дугогодишњи истраживач ове теме, београдски академик др Милан Булајић, који је позвао Туђмана на јавни, телевизијски двобој. На позив (аргументима), председник Хрватске се није одазвао.

КО је, заиста, оставио кости у Јасеновцу?

Овај логор, као и сви они логори с којима се он може упоређивати, служио је за систематско "колекционисање" Срба, Јевреја, Рома, али и Хрвата који су одбили верност и послушност НДХ, тачније, хрватских комуниста. Међутим, Јасеновац је био и остао споран, још од (свог) првог дана. Нажалост, споран и међу победницима и међу пораженима. Број жртава остао је, изгледа, дуготрајно споран не више сам по себи, већ као историјски камен-међаш у односима Срба и Хрвата. Семе слутње и још горе смутње, изгледа, посејано је још током рата. Најпре, они, чији су најближи доспели јасеновачких мука, тражили су акцију, жудећи за осветом; а онда и они, до којих су допирали гласови очевидаца. Они су се осећали морално обавезним да нешто предузимају. Многи угледни појединци, у земљи и свету, без обзира на националну припадност, политичка и идеолошка уверења, нису седели скрштених руку на вести које су стизале из Јасеновца и целе територије НДХ. Први који се огласио у јавности тврдњом да јасеновачке ране нису заболеле ни водеће личности Врховног штаба НОР-а, био је лички првоборац Гојко Половина. Њега је то коштало политичке каријере.

О ТОМЕ - да ли су, зашто, биле могуће партизанске операције не би ли се логор уништио, разговарао сам и с генералом Јефтом Шашићем, иначе родом из јасеновачког краја. Шашић је, при самом Врховном штабу, радио као обавештајни официр, а, иначе, две деценије је био и шеф Контраобавештајне службе. Генерал Шашић ми је предочио терен на којем се логор налазио, и којег је опасавала река Сава, са шест мањих притока. Јасеновац је, истовремено, био опасан и виталним комуникацијама, од којих је железничка пруга била значајнија од друмских веза. Сам логор су чувале јаке снаге, али су оне за трен могле да добију појачање из Градишке, оклопну јединицу из Бањалуке, па и Загреба. Размишљајући дуго, Шашић ми је рекао, да би се Јасеновац могао освојити воденим путем, тако што би се борци чамцима спустили низ Саву. Он би то могао извести, јер је овај терен одлично познавао. За такву операцију, према Шашићевом прорачуну, требало би најмање три хиљаде бораца. Али, и он сам је наишао на нерешив проблем: где обезбедити толико чамаца? Цела идеја му се учинила тешком и при самој помисли - ко би смео да одлучи да пошаље, низ Саву, три хиљаде бораца? Да их преда, тек тако, у руке неизвесне судбине? И коначно, млади обавештајац се нашао пред зидом: шта ако би се логораши и ослободили? Како, наиме, ту масу паћеника извући "на суво", да се домогну босанске стране и слободне територије? Иначе, најближи из породице, отац генерала Шашића, трагично је страдао у овом логору.

Грех за грехом

У ВРЕМЕ отварања великих фронта, у трци с временом, у тежњи да се што пре људством "покрију" све територије од виталног значаја за нову Југославију, да се, где год је то могуће, оствари право првог, на Јасеновац, на његове заточенике, у завршним ратним операцијама, врх војске и партије је и заборавио. Стога се и догодило да су се преостали логораши, с преосталим чуварима усташама, сами, уз, велике жртве, домогли слободе. Дакле, радило се о периоду у којем није било времена (ни) за жртве; није било ни хтења да се оне преброје. Њихово бројање започело је на тлу новостворене државе, Титове Југославије, и то на овај начин: на Међународној конференцији за репарације, одржаној у Москви, Борис Кидрич је први, на врло драматичан начин, саопштио светској јавности да је Југославија, у тек завршеном рату, имала 1. 700. 000 жртава. Кидрич сигурно није ни слутио да ће та бројка постати (и) камен спотицања, који је у знатној мери утицао и на заједнички живот, па и на саму судбину Југославије.

За највеће стратиште у Југославији проглашен је логор у Јасеновцу.

Стручњаци нису могли да се изјасне за тачан број, одредивши се за оријентациону цифру, ону између 600. 000 и 700. 000 жртава. Ова процена постала је званична; ушла је у уџбенике и у енциклопедије. Тако је обавештена и светска јавност. После првог послератног пописа, обављеног у пролеће 1948. године, одмах су започеле и сумње у званичне процене око страдања становништва на тлу нове државе. Простим збрајањем и упоређивањем очекиваног броја становништва, на основу предратних пописа, пописаног и стварног броја становника, јавили су се и "вишкови", али ни "мањкова", како изгледа, није фалило. Иако се нису јавно испољавале, сумње и међунационалне оптужбе нису се у потпуности могле држати под контролом. Срби, из крајева где су вршени масовни покољи, тврдили су да званичне бројке не одговарају истини, и да "дуг" треба увећати, при томе, мислећи највише на "хрватски грех"; али Хрвати су тражили правду тако што су смањили српске жртве, увећавајући их, на конто тога, међу сопственим народом.

ЖИВЕЋИ у уверењу да су успешно решили национално питање у новој заједници, односно, да ће (и) време, ваљда само по себи, демантовати и последњег "неверног Тому", комунисти су, истовремено, живели у уверењу да тачан број жртава није потребно ни утврђивати. Међутим, временом, осећање праведности према жртвама није се смиривало. Напротив, показало се, после више деценија, да се тачан број жртава, од званичне процене одмах после рата, мора, ипак, изнаћи. Ово је неминовно, без обзира на то да ли ће Срби и Хрвати живети у заједничкој, или пак, у засебним државама. Најпре, мораће да се утврди - ко је због чега, односно, од кога убијен. Тек на поузданој основи, путем састављања тачних спискова, могуће је успостављање достојанственог дијалога, а онда и помирења; прво, између победника и побеђених, а онда и између нација. Што више време протиче, утисак о Милану Гролу, поред осталог, и као добром познаваоцу "овдашњих нарави", чини се колико тачним, толико и предвидивим. Он је, без обзира на могуће другачије мишљење, ипак био далековид политичар. Још у лето 1945. године, приликом доношења Изборног закона за Уставотворну скупштину, он је предложио члановима проширеног АВНОЈ-а да победници "опросте" грехе "заведенима" и "заблуделима", односно, да у нову државу уђу сложније и са више жара. Од опроштаја, према Гролу, требало је изузети само ратне злочинце, чија би се листа објективно сачињавала. Грол је, већ тада, тврдио да Влатко Мачек, лидер Сељачке странке, који је више месеци провео баш у јасеновачком логору, никако не може остати на једној таквој листи.

КАД је Јасеновац јасно показао врху земље да заборава, као ни политичког ни националног јединства, неће тек тако лако бити, почели су да се повлаче нови потези. Они који су се одлучили на корекције, имали су, сигурно, на уму и Гролово залагање. Стога је шездесетих година уследила масовна рехабилитација; од сваке одговорности, наиме, били су лишени сви југословенски грађани, без обзира у којем делу света се налазили. Наравно, сви, изузев, ратних злочинаца. Тај појам и списак постали су толико растегљиви и "еластични", да се, рецимо, није знало да је један Курт Валдхајм могао да буде на два списка - и крив и невин. А, требало је, како сматрају упућенији, поименично, законски, навести имена свих ратних злочинаца. Али, ко је за Југославију злочинац, ко је непожељан, а ко кривац (реда ради), није ни јасно, ни тачно речено, што је, наравно, остављало њима и свакоме велике просторе за још разноврсније спекулације.

Монтирани попис

ЈУГОСЛАВИЈА се није одрицала ни својих права на ратну одштету, која су јој била призната на Мировној конференцији 1945. године. Највећи део тих права, истовремено никада не остварених (!), односио се према СР Немачкој.

Доласком социјалисте Вилија Бранта на власт, на чело војно поражене, али економски васкрсле државе, шансе Југославије да се о томе разговара значајно су порасле.

Једна од препрека за "разрачунавање", била је (изгледа традиционална) аљкавост Југословена, који, ипак, нису имали тачне податке о нашим жртвама. Зато је и дат налог Савезном извршном већу, чији је председник, први после Тита, био Петар Стамболић, о сачињавању пописа жртава рата у Југославији. И то - баш свих жртава. У јуну 1964. године донета је одлука, обезбеђена средства и план (задато) задатка. Циљ пописа је био да се евидентира сваки држављанин Југославије, који је у периоду од шестог априла 1941. до 15. маја 1945. године, постао жртва фашистичког терора, односно, рата. У том смислу, требало је пописати: интерниране, затворене, депортоване, одведене на присилни рад или заробљене, без обзира на то да ли су убијени, погинули, умрли, нестали или су преживели терор. Даље, требало је пописати: погинуле, као припаднике југословенске војске у времену од 6. априла 1941. до 7. јула 1941, као и припаднике НОВ и ПОЈ или у савезничким војним формацијама до 15. маја 1945, или умрле до 15. маја 1946, од последица рањавања, повреда или болести. И, коначно, трећу категорију, коју је требало обухватити, сачињавали су: убијени, као цивилна лица приликом бомбардовања у времену од 6. априла 1941. до 15. маја 1945. године.

Они који су живели на тлу нове Југославије и који су ратовали на страни четника, усташа, домобрана... на страни окупационих сила, нису, дакле, занимали југословенску владу. Колико је могао да износи тај број? Наравно, то нико поуздано не зна, али се (непоуздано) може само "тачно процењивати". То је и учињено, што је допринело још већој забуни и расколу, како на релацији победници-поражени, тако и у међунационалном "пребијању" дугова.

ПОПИС је обављен према упутствима стручњака Статистичког завода Југославије, који је био и стручни носилац посла. Прикупљање података, на начин прописан упутством, није се могао остварити, констатовали су чланови Савезне пописне комисије, у свим подручјима земље. Јер, јавиле су се "објективне тешкоће", нарочито због интензивне миграције у земљи. Од рата па до пописа прошло је скоро 20 година. Попис је обухватио укупно - 1.107.172 жртве рата, од чега 597.323 које су изгубиле живот и - 509.840 преживелих. Резултати пописа били су шокантни! Званично процењене жртве рата већ су биле урезане у свест људи: с њима се започињало учење, живело се другачије. Сами стручњаци дали су, уз пописне резултате, и образложење: пописом је обухваћено, реално, од 60 до 65 процената у односу на стварне жртве рата. У томе је нађено и упориште да се резултати не објаве; како стопостотно нису тачни, могли би, како је образлагано, изазвати само нова и непотребна узнемирења и трвења у народу. Касније се причало да је било сачињено само десет свезака тог пописа, које су брзо стављене у касе и проглашене за тајну. До ових глобалних, као и "деталних" пописних резултата, дошао је, међу првима, разуме се, Иван Крајачић Стево. Он се тако уверио у неке од својих претпоставки, па се, тврдили су његови верни сарадници, жестоко кострешо на помињање великих бројки, посебно оних јасеновачких. Прича је, дабоме, била изведена до краја: Стево је пописне резултате предочио и свом комшији, историчару Фрањи Туђману, на основу којих је започела вишегодишња хрватска "одбрана" пред најездом нових српских "доказа".

ПОЛИТИЧКА МАТЕМАТИКА

У ПОПИСУ посебно изненађујућа бројка била је она о страдању у Јасеновцу. Пописом страдалих било је обухваћено нешто мање од 50.000. Уследила су и нова изненађења, посебно она везана за страдања у Крагујевцу и Краљеву.

И у овом попису, јасно се потврдило само то да је Јасеновац, по броју убијених, био прва "творница смрти" на тлу Југославије, и да, после њега, следи она у Нишу, Црвени крст, са близу 17.000 убијених, Стара Градишка с нешто мање од 10.000, Земун - Сајмиште, с близу 8.000 жртава.

Умовање о злочину

НА основу стручних процена, а у контексту питања: Шта би било да није било рата и аспектирању коначних жртава, почеле су да се изводе анализе и изричу многобројне оцене. Истраживачи и аналитичари из редова свих емиграција сачинили су своје прогнозе, из којих се недвосмислено лако може закључити да су највећи страдалници у рату били усташе, четници и слични, рачунајући и народ који је њих пратио, ваљда, ношен надом да ће пред "комунистичким терором", с њима пронаћи и сам Милов рај... На тој основи створен је мит о Блајбургу, о највећој гробници Хрвата, која се мора "осветити", јер је преко ње, како кажу, превише наплаћено у односу на оно чиме се НДХ, у својој владавини, заносила. У свему томе посебно место заузима геноцид. У том погледу, нажалост, примат припада Србима, Јеврејима и Ромима, нарочито у односу на Хрвате. Поред жртава, ту су и писани документи, докази да је Независна држава Хрватска над њима вршила геноцид. Али, неки од наследника тих унесрећених народа нису у праву, када то, понекад и по сваку цену, приписују хрватском народу у целини. Исто тако, нису у праву ни они Хрвати који би да се, олако, одрекну постојања злочинства у павелићевој држави. Равнотежа и нека врста оправдања тражи се на другој страни, у доказивању да су за геноцид у Хрватској криви четници, који су први започели истребљења муслимана - "цвета" хрватства.

ХРВАТСКИ првак др Фрања Туђман у својој књизи "Беспућа повијесне збиљности" овако пише о геноциду:

"На основу свега досадашњег разматрања геноцидних злодела, могли бисмо закључити:

Прво, у читавој повијести увијек је било покушаја коначног ријешавања страних или непоћудних расно-етничких или вијерских скупина протјеривањем, истребљивањем и обраћањем на праву вјеру. Друго, има много примјера који упућују на то да је таквих злодјела, што се могу подвести под геноцидима, било и по димензијама и по разноврсности много више по окончању војни него у самом рату, јер тада су појединци могли неспутано проводити своју вољу која је за вријеме рата ипак била ограничавана самом неизвјесношћу исхода раног разрачунавања. Треће, поприлично је узалудан посао сваки покушај утврђивања појавности свих или неких врста геноцидних поступака само у неком повијесном раздобљу. Јер, од памтивјека увијек их је било у овом или оном облику, с истодобном учинковитошћу с обзиром на простор и вријеме, без обзира на све појавне и сразмјерне разликовитости. И четврто, потпуно је промашено и изван сваког смисла повијесне стварности свако оно умовање које геноцидне склоности, паче узрочности и циљности, приписују само неким народима или расно-етничким заједницама, само одређеним културно-цивилизацијским сферама и друштвено-револуционарним покретима". Историчар Туђман, хтео то или не, релативизује чак и појмовно оне ствари и ситуације, за које се, ипак, може наћи јасан историјски и вредносни оквир, у који могу стати и многе чињенице. Истина је да је историја "пребукирана" ситуацијама када угњетавани постају (у другим околностима) угњетачи и агресори, као што је чињеница да неки народи перманентно, у свакој историјској ситуацији, остављају читаве животе, губећи, и краткорочно и дугорочно, много од своје генетике, демографије, па и онога што се може назвати циљевима више сфере. Али, непобитно је да су се у последњем рату, уз све оно чиме је он споља изазван, још једном сукобиле све овдашње страсти водећих народа.

ТРИ ВЕРЗИЈЕ

СТАТИСТИЧАРИ су имали још једну тешкоћу: није им, наиме, било лако, на основу пописног материјала, да "распореде" жртве и по националној припадности. Међу погинулима је било највише Срба, 58 одсто од укупног броја. На другом месту били су Хрвати са 13,7 одсто, Јевреји са 7,5 одсто и Словенци са 7 процената. Страдања албанског и мађарског живља овде, била су минимална, сведена на по пола процента. Одмах после рата тројица наших стручњака званично су проценила демографски и укупни губитак становништва на подручју Југославије, изазваним другим ратом. Најпре, то је учинио Иван Лах, који сматра да су демографски губици износили 2.100.000, непосредно – 1.000.000 људи. Други је био Драгољуб Тасић, који је обрађивао и податке прва два пописа, од пре рата. Тасић је израчунао да је укупан мањак 2.428.000, а изражен у жртвама 1.400.000. И, коначно, Долфе Вогелник, који износи да су те бројке и биле највеће: прва, 2.854.000 и друга, 1.800.000.

Правдање врховника

ПРИПАДНИЦИ српског народа, којих је, према броју, било највише и као страдалника, суделовали су, што нуждом, што вишим и осталим примерним циљевима, у рату, који их је, када се све сабере, много више коштао од сваког збира његових жртава; на крају, чињеница да се тај број, од варирајућих 700.000, према рачунању једног немачког (!) генерала, па до броја 50.000, креће у распонима - од хиљада - много више говори од сваке просте (и ниске) рачунице. Напокон, у страдалништво сваког, па и српског народа, "урачунати" су и они његови припадници, у овом случају четници, који су више одмагали свом народу, него што су му помагали! Теза да је сваки народ геноцидан може само условно, дакле и крајње релативно, да (по)стоји, јер историја страдалништва показује потпуно другачије чињенице. Али, зато историја моралности и психологија још увек несметано може јасно да протумачи ставове попут оних, да смо, ето, сви једнако (з)грешили, објашњавајући то, превасходно, покушајем потирања злочина "свога рода" или неутралисањем трагедије.

На ставове др Фрање Туђмана одговорио је академик др Милан Булајић, наводећи многе изворе - од ставова до чињеница - који би требало да унесу више светлости у драму Јасеновца. Ево шта је Булајић, у тексту "Стварни смисао теорије - неоусташтво и разбијање Југославије", 1990. између осталог, рекао: "Значајно је да у доказивању своје тезе о геноциду као природној појави у развитку људског друштва, Туђман износи баш примере 'првог изабраног народа' - Јевреја. Позивајући се на Библију, 'ту неисцрпну књигу људске мудрости' Туђман тврди да је од праискона био озакоњен чин освете, посвећен закон јачег и оправдана свака безобзирност при уништавању противника. ...У погледу става 'туђмановштине' у односу на 6.000.000 јеврејских жртава геноцида у Другом светском рату, слично 'јасеновачком миту', 'хисторијату умножавања ратних жртава', Туђман се омакао, јер у Јерусалему постоји - 'Јад вашем' - 'Музеј имена', где се не може говорити о 'митовима', већ именима и презименима, чиме би се брзо разријешио и 'јасеновачки мит'".

Др МИЛАН Булајић даје, истовремено, предлог вредан сваке озбиљне пажње, а то је да се неком врстом идентитетне јасноће (име и презиме!) установи не више само тачан број жртава овог логора, већ јасан и чист однос према животу, али и историји.

Поставши хрватски лидер 1990. године, Туђман је и сам, природно постао предмет истраживачко-опсерваторске пажње. Његова личност, у том контексту, завређује пажњу породично, као и личност другог лидера, српског вође Слободана Милошевића.

Иако су, извесно, њихови животи различити, као што ниједан живот није налик другом, многи показатељи се потруде да нешто (у животима) и коинцидира. У том смислу, врло је занимљиво навести писмо Звонка Иванковића Вонте, лета 1990, које је побудило пажњу не само хрватске, већ и шире југословенске јавности. Шта Вонта пише о "случају" Фрањиних ближњих, оца Стјепана и његове жене?

"...Дужан сам упозорити и на Туђманову измишљотину - да му је 'Удба убила оца и помајку' у 'Њујорк тајмсу': то су урадили 'комунистички војници'! Имао сам прилике сазнати да је ријеч о самоубиству Стјепана Туђмана у наступу болести (претходно је убио супругу), никаквих ту загонетки нема. По Туђману, отац му се пре тога жалио 'да се разочарао у другове', али му то није сметало да се даље успиње по партијским и војним мердевинама од ратног мајора до послератног генерала, да још годинама одгаја своје 'комунистичке војнике'. Стјепан Туђман је, према наводима компетентних, као и према плану Звонка Иванковића Вонте, био солидан и коректан већник ЗАВНОХ-а и да га је шеф Удбе, Стево, штитио посебно, као што је то иначе чинио према људима ЗАВНОХ-а, али и многобројним хрватским интелектуалцима...

За стање какво влада међу Србима и Хрватима, у односу на жртве и геноцид, можда су најлековитије речи јеврејског писца, иначе нобеловца Елија Визела: "Страшно сам против сваке мржње. Само кроз сећање могуће је помирење..."

Ранковићев споменик

КАДА је Политбиро партије одлучио да се јасеновачке жртве не препусте потпуном заборава, били су позвани људи од стваралачког угледа, али и од сасвим извесне политичке подобности. Своје радове на интерни конкурс, сасвим поуздано, приложила су тројица уметника. Јосип Броз Тито је позвао Богдана Богдановића и саопштио му да су другови прихватили његову идеју и пожелео му успех у будућем великом градитељском подухвату. Основна и најчвршћа Богдановићева идеја водиља била је да главним решењем избегне евоцирање ужаса. Јасеновац је за Богдановића стање лудила у једном времену. Којом филозофијом превазићи то стање? Овај архитект је поступио гандијевски, одлучивши да просторима логора доминира велики цвет! Дакле, решење ће симболизовати неуништивост живота, позивати на заборав силе и освете, на окретање будућности. У складу с тим, и стих Јура Каштелана, који је уклесан у цвет, на свој начин потенцира главну идеју аутора. Више је било оних који су подстицали Богдановића на журбу, него оних који су га спутавали. Док је снимао терен, Богдановић није много марио за свој изглед, па је пустио косу и браду. Наравно, мештанима је то било сумњиво, па је алармирана (чак) и полиција; говорило се да се ту мота "некакав четник", који излази из своје јазбине, "нешто тражи и чека"... Главни надзорни орган био је Савез бораца Југославије, који је предводио Велимир Стојнић, док је при Савезу бораца Хрватске била формирана група чији је секретар био Јакша Сингер; група је за све нејасноће и евентуалне недоумице имала да се обрати "најмистичнијој енциклопедији", Стеви Крајачићу. Израду пројекта Богдановић је поверио Архитектонском пројектном заводу из Загреба, који је водио познати архитект Хорват.

У ШИРОЈ јавности о спомен-обележју у Јасеновцу није се писало. Тек после изложбе у Загребу, на којој је јавно приказано Богдановићево решење, уследила је расправа. Наравно, било је доста и оних којима се решење није допадало. За аутора је наглашавано да мора бити да је присталица Зигмунда Фројда, да асоцијације на цвет могу бити вишеструке. Против цвета као симбола Јасеновца успротивио се и познати загребачки критичар, иначе историчар уметности Грга Гамулин. У загребачкој политичкој чаршији се говорило како је то "Ранковићев споменик". Међу српским критичарима могло се чути да Богдановић Хрватима "опрашта" усташке гехове.

Чланови комисије дотрчали су одмах Стеви не би ли сазнали више о критичарима и с једне и с друге стране реке Саве. Друг Стево, као и сви дисциплиновани и у себе затворени људи, није био у дилеми: ствар се допадала Брозу и шта би он ту још имао да додаје! Иако се градило ужурбано, у јавности се о јасеновачком спомен-обележју није писало, нити се јавно говорило. Заверу ћутања прекинуо је загребачки дневник "Вјесник", који је први објавио репортажу с градилишта, а из пера угледног Мирка Першена, који је и сам био логораш у Јасеновцу. После тога, укључио се и ВУС, који је позвао преживеле логораше и био покровитељ њиховог првог окупљања. На главној светковини и сам аутор је био веома изненађен - кад је завеса дигнута, поносни аутор Богдан Богдановић доживео је шок: на светковини, у улози главног госта, није било Јосипа Броза?! Дубоко депримиран, Богдановић је сео у свој "спачек" и путем "Братство-јединство" журно стигао у Београд. Богдановић се никако није могао да смири. Своје незадовољство покушао је да ублажи алкохолом. Одлазио је најчешће у Клуб књижевника и тамо би искаљивао бес због Титовог недоласка. Наравно, познати професор је био толико бучан да су и гости полако почели да напуштају локал. Како су кафане биле позната места на којима се откривају и највеће тајне, то су оне, природно, имале и "стручњаке за уши", такозване доушнике, али и сталне полицијске контролоре. Понашање арх. Богдановића је већ сутрадан било уредно заведено и прокњижено.

Јасеновац Титу далеко

ДОК је стручна критика прећуткивала и игнорисала Богдановићево јасеновачко дело, као сувише соцреалистичко и без уметничке вредности, нарочито према светским кретањима, дотле му је једно друго дело боље примљено. Богдановић је радио и спомен-гробље у Мостару.

Највеће узбуђење у Југославији доживео сам у Мостару. Прецизније: на мостарском гробљу. Споменик палим партизанима стварно је јединствен. Он као да расте из земље и из историје. Саставни је део читавог тог предела. Не зна се где престаје камен а где почиње природа. Вода око њега без престанка свира посмртни марш... - ово су речи француског политичара Мориса Шумана. Надгробним спомеником у Мостару, подигнутим његовим погинулим партизанима, био је импресиониран и Јосип Броз Тито: Оно што је данас оставило на мене најдубљи утисак, то је величанствени споменик борцима који су дали живот за ово што ми данас имамо. У низу земаља које сам посјетио видео сам доста споменика, на које сам полагао и вијенце. Али, тако љепог и тако величанственог споменика, као што је овдје, нигдје нисам видио. Ово је збиља ремек-дјело наше архитектуре.

То што Броз није био на отварању Спомен-обележја у Јасеновцу може се, на неки начин, разумети. Отварање је одржано одмах после Брионског пленума партије, када је извршен обрачун с Ранковићем. Како су борци били званични носиоци тог пројекта, како је на њиховом челу стајао баш Ранковић и како је он требало да говори у тој прилици, долазак Броза би могао да има примесе зависти, освете... Али, зашто није свратио или свраћао у наредних четрнаест година у којима је често пролазио поред Јасеновца?

Од локалних власти Броз је у три наврата позиван да посети Јасеновац. Позив није прихватио, нити је давао било каква објашњења. И Јасеновац и Броз остају симболи једног времена у којем се победа на овим просторима крваво плаћа, без обзира на то када и на који начин пристижу сви рачуни... На ширем плану, значај Јасеновца остаће пре свега, историјски, као уосталом свих логора "посвећених" рађању фашизма у овом веку.

Да ли се, због чега или у име чега, Броз плашио одласка у Јасеновац? Друго, логично питање у вези с тим било би: да ли је Иван Крајачић Стево одлучујуће утицао на Броза да заобилази место ужаса.

Али, одлучујуће за Титов заобилазак Јасеновца био је његов однос према ратним логорима: он је одлазио на ратишта на којима су страдали његови борци, партизани, отварао спомен-обележја: обишао је Кадињачу, Тјентиште, Козару... али не и место на којем су били фашистички логори. Броз није пролазио ни поред јама у које су бацани живи људи... Он је најрадије и најчешће одлазио на Тјентиште, где је изгинуло највише партизана: дуго се чак носио мишљу да га тамо и сахране. Да ли је Броз починио неопростиву грешку што од Јасеновца није направио изузетак и што није отишао да се поклони његовим жртвама? Недоласком се сигурно више замерио Србима него Хрватима. Зато је и сам постао незаобилазни део јасеновачке трагедије. Оптужбе због тога, на његов рачун, сежу још у далеке ратне године: зашто партизанске јединице нису ослободиле паћенике и уништиле "усташку творницу смрти"? Уз већ спомињане разлоге, у одбрану Броза могле би да послуже и следеће чињенице: у реду је питање, али зашто ниједну операцију за освајање фашистичких логора није, рецимо, извела Црвена армија или, пак, савезничке армије?